

ביאור הספרי במצות ישיבת ארץ ישראל

הקדמה

א. הספרי

ב. פרשנות הרמב"ן לספרי

1. האם חזרו התנאים לארץ ישראל?

2. הפסוק ברמב"ן

ג. פרשנות המגילת אסתר לספרי

ד. הבנתם של רבי אברהם זכות והשואל ומשיב בספרי

ה. כיצד מוכח מהפסוקים ש"ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות"?

ו. דגשים נוספים בדברי הספרי

ז. סיכום

ח. נספחים

1. בירור גירסת הספרי על פי כתבי היד

2. זיהוי המקום הנזכר בספרי, והאם יצאו התנאים מן הארץ?

3. הפסוק בספרי

4. מדוע יצאו התנאים לחו"ל ומדוע חזרו?

הקדמה

שיטת הספרי בספר דברים (יב, כט פיסקא פ)¹ שימשה כמקור יסודי בדיון על השאלה, האם מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת לאחר החורבן. נחלקו ראשונים ואחרונים, האם על פי הספרי מצות ישיבת ארץ ישראל היא מצות עשה גם בזמננו. הרמב"ן בספר המצוות (השמטות מ"ע ד) מוכיח מהספרי שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת גם לאחר החורבן. מאידך, המגילת אסתר (שמ) טוען, שמהספרי מוכח, שבימינו אינה נוהגת מצות ישיבת ארץ ישראל (לביאור שיטותיהם עיין להלן סעיפים ב-ג).

1. האחרונים הוכיחו שבספרי לדברים, שהוא מבית מדרשו של רבי עקיבא, ישנן הוספות הלקוחות מבית מדרשו של רבי ישמעאל. גם הפיסקה שלפנינו המצויה בספרי מקורה במכילתא האבודה לספר דברים, מבית מדרשו של רבי ישמעאל. מכילתא זו נמצאה בגניזה הקהירית, ינדפסה לראשונה על ידי שכטר, ואח"כ בידי הרד"צ הופמן בספרו מדרש תנאים, ברלין תרס"ח, עמ' 62-58. שיחזור המכילתא נעשה על ידי הר"ן אפשטיין, ראה: "נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים תשי"ז, עמ' 639, הערה 41, וכן עמ' 715-716. ראה עוד א' פינקלשטיין בספרא דבי רב ה, מבחר מחקרים במדרשי הלכה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 83-84, ולאחר מכן במהדורתו לספרי שמ, הערה לשורה 3. עוד עסקו בספרי: ר' אברהם זכות, ספר היוחסין מהדורת פיליפאווסקי, לונדון תרי"ז (1857) עמ' 31; ר' י"א הלוי, דורות ראשונים פראנקפורט תרע"ח, ח"ה [ד] עמ' 689; ספרי עם פירוש רבנו הלל, מהדורת ר"ש קולידצקי, ירושלים תשמ"ג עמ' 92; רבי דוד פארדו, ספרי דבי רב, ירושלים תש"ן עמ' ריח-ריט.

פרק זה יעסוק בהבנתם של הרמב"ן והמגילת אסתר את דברי הספרי, ובמסקנותיהם להלכה.

א. הספרי

להלן דברי הספרי (יב, כט פיסקא פ²)

מעשה ברבי יהודה בן בתירה ורבי מתיא בן חרש ורבי חנניה בן אחי רבי יהושע ורבי יונתן, שהיו יוצאים חוצה לארץ, והגיעו לפלטום, וזכרו את ארץ ישראל. זקפו עיניהם, וזלגו דמעותיהם, וקרעו בגדיהם, וקרא את המקרא הזה (דברים יא, לא) "וירשתם אותה וישבתם בה ושמרתם לעשות את כל החוקים האלה". אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. מעשה ברבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכים לנציבים אצל רבי יהודה בן בתירה ללמוד ממנו תורה, והגיעו לציידן, וזכרו את ארץ ישראל. זקפו עיניהם, וזלגו דמעותיהם, וקרעו את בגדיהם, וקראו את המקרא הזה: "וירשתם אותה וישבתם בה ושמרתם לעשות את כל החוקים האלה ואת המשפטים". אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. חזרו ובאו להם לארץ ישראל.

כדי להבין את שיטות הרמב"ן והמגילת אסתר, יש לעמוד קודם לכן על הגירסה המדוייקת בספרי, כי ישנם הבדלים משמעותיים בין הגירסאות. כמו כן יש לברר את הפסוק המדוייק אותו דורשים חז"ל, כי לפסוק ולמשמעותו יש השפעה רבה על הבנת הספרי.

תלמידי חכמים וחוקרים בדקו והשוו את כתבי היד של הספרי³, ומצאו מספר הבדלים משמעותיים:

1. הפסוק המובא בספרי הוא: "וירשת אותם וישבת בארצם" (דברים יב, כט), או: "וירשתם אותה וישבתם בה" (שם יא, לא)⁴.

2. יש הבדל בין הנוסח הנמצא בכתבי היד לבין הנוסח בדפוס. בכל כתבי היד המצויים בידינו במעשה הראשון חסר המשפט "חזרו ובאו להם לארץ ישראל" או "חזרו ובאו להם למקומם". לעומת זאת בנוסח הדפוס נוספו גם במעשה הראשון המילים: "חזרו ובאו להם למקומם". במעשה השני בכל כתבי היד והדפוסים הנוסח

2. על פי מהדורת א"א פינקלשטיין, ירושלים תשנ"ג.

3. עיין בהרחבה בנספח ח'1.

4. בחלק מהגירסאות מובא הפסוק "וירשת וישבת בה ושמרת לעשות". פסוק זה אינו כתוב כצורתו בתורה, והוא ככל הנראה חיבור של שני קטעי פסוקים. ראה עוד בנספח ח'3.

הוא "חזרו ובאו להם למקומן" או "חזרו ובאו להם לארץ ישראל". גירסת הרמב"ן היא כנוסח כתבי היד (ראה להלן בסעיף ב).

3. בקטע הגניזה מאוקספורד נוספו במעשה הראשון המילים: "אמר ר' יונתן נודר אני מחוץ לארץ לעולם". הכרזתו של רבי יונתן מלמדת כי הוא בודאי לא יצא לחו"ל. האם שלושת התנאים האחרים המשיכו לחוץ לארץ או נשארו בארץ ישראל? נדון בכך להלן בסעיף ד.

שאלה חשובה בפרשה זו היא, האם יצאו התנאים בפועל לחוץ לארץ וחזרו לארץ ישראל, או שהם הגיעו רק לגבול ארץ ישראל ולא יצאו לחוץ לארץ. לזיהוי המקום אליו הגיעו התנאים ישנה אפוא משמעות רבה בפרשנות הספרי.

הגירסה במעשה הראשון "והגיעו לפלטום" (וישנן גירסאות: לפטיא/לפטלום/לפטלונס). לדעת רוב החוקרים מקום זה נמצא בחו"ל בלבנון. לדעת מקצת מן החוקרים, מקום זה נמצא בגבול ארץ ישראל - בעכו (ולדעתם פטלום היא עכו, הקרויה ביוונית פטולמאוס). הגירסה במעשה השני היא "והגיעו לצידון" (וישנן גירסאות: צידן/צייידן/צייידו). צידון נמצאת בחו"ל בלבנון (רש"י ע"ז יג, א ד"ה לצידון).

לפיכך במעשה הראשון לדעת מקצת מהחוקרים הנקודה שבה עצרו התנאים היתה עכו, הנמצאת בתוך גבולות הארץ, ולכן לא יצאו ממנה. אך לדעת רוב החוקרים המקום כן נמצא בחו"ל, ומכאן שאכן יצאו התנאים מן הארץ. במעשה השני לדעת כולם ודאי יצאו מן הארץ.⁵

ב. פרשנות הרמב"ן לספרי

הרמב"ן בספר המצוות מוכיח מהספרי שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת גם בזמן הגלות, וחיובה מוטל על כל אדם מישראל, לכן היא מצות עשה גם בזמננו. זו לשונו:

ואומר אני כי המצווה שהחכמים מפליגים בה והיא דירת ארץ ישראל... היא מצות עשה לדורות, מתחייב בה כל יחיד ממנו, ואפילו בזמן הגלות, כידוע בתלמוד במקומות הרבה. ולשון ספרי: מעשה ברבי יהודה בן בתירא ורבי מתאי בן חרש ורבי חנניה בן אחי רבי יהושע ורבי נתן⁶, שהיו יוצאים חוצה

5. עיין בהרחבה בנספח ח' 2.

6. בדרשתו על דברי קהלת (כתבי הרמב"ן ח"א, מהדורת ח' שעוועל, ירושלים תשכ"ד, עמ' רד) גרס "יונתן", וכן גם בקונטרס תוצאות ארץ ישראל לתלמידו האלמוני של הרמב"ן (ראה להלן). רבי נתן היה בבלי (בבא בתרא קלא, א). רבי יהודה הנשיא העיד "ילדות היתה בי והעזתי פני בנתן הבבלי". לכן לפי גירסה זו כל ארבעת התנאים יצאו לחו"ל וגרו שם. בסוף ימיו חזר רבי נתן לארץ ישראל, והיה אב בית דין אצל רבן גמליאל הנשיא (ראה הוריות יג, ב). רבי יונתן היה חברו של רבי יאשיה ותלמידו של רבי ישמעאל (מנחות נז, ב). לא מצאנו שירד לחו"ל, ולפי קטע הגניזה "נדר מחוץ לארץ לעולם".

לארץ והגיעו לפלטיה, וזכרו את ארץ ישראל וזקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם, וקראו המקרא הזה "וירשת וישבת בה ושמרת לעשות"⁷. אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות.

הוכחת הרמב"ן היא מכך שארבעה תנאים אלו חיו לאחר החורבן. כשיצאו מארץ ישראל בדרכם לחז"ל בכו וקרעו את בגדיהם, בגלל שידעו שלא יקיימו שם את מצות ישיבת ארץ ישראל, ומכאן מוכח שמצווה זו נוהגת גם לאחר החורבן וחיובה מוטל על כל אחד.

הרמב"ן הביא את הספרי גם בדרשתו על קהלת (כתבי הרמב"ן, מהדורת הרב ח' שעוועל, ח"א, עמ' רד) ובדרשתו לראש השנה (שם, עמ' רנא). עיון בדבריו מראה כי גירסת הרמב"ן בספרי שונה מגירסת הדפוסים. היא דומה לגירסת כתבי היד ולגירסה המובאת במהדורת פינקלשטיין, ולמעשה זהה לגירסת הילקוט שמעוני⁸. בכל המקורות הללו הושמטו המילים "חזרו ובאו להם למקומן" או "לארץ ישראל". הוכחה נוספת שהגירסה שהיתה לפני הרמב"ן היא גירסת הילקוט שמעוני מצאתי בקונטרס תוצאות ארץ ישראל⁹ לתלמיד אלמוני של הרמב"ן (שנכתב בין השנים ה'ל-ה'ע, 1270-1310). גם הוא מצטט את הספרי בצורה כמעט זהה למובא בילקוט שמעוני, ואותו פסוק משובש, המשמש כמקור לדרשת הספרי - "וירשת וישבת בה ושמרת לעשות" - מופיע רק בשלשת המקורות האלה.

אך בדברי הרמב"ן צריך עוד לברר:

1. הרמב"ן השמיט את המעשה השני שנוספו בו המילים "חזרו ובאו להם למקומם" או "לארץ ישראל". מדוע השמיטו? הלוא גם ממעשה זה מבואר שמצווה ישיבת ארץ ישראל נוהגת גם בזמן הגלות!
2. אם במעשה הראשון חסרות המילים "חזרו ובאו להם למקומם", כיצד מוכח ש"ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות", ונוהגת בזמן הגלות?
3. מאיזה פסוק למדו חז"ל את הדרשה לדעת הרמב"ן?

7. בכל שלש המקומות שבהם הובא הספרי ברמב"ן לא הובא הפסוק כלשונו ראה להלן.
8. כבר הרב י' נג'אר (אהלי יהודה על הספרי, ליוורנו תקפ"ג, דף עא ב) הראה שגירסת הרמב"ן זהה לגירסת הילקוט שמעוני.
9. רוב הספר הוא תיאור מסעותיו של המחבר בארץ ישראל. תיאורו כולל ערים ואתרים, מקומות קדושים וקברי צדיקים. החלק האחרון בספר עוסק בשבח ומעלת ארץ ישראל, והמחבר מביא מאמרי חז"ל העוסקים בשבח ארץ ישראל. פרשנותו לקוחה ברובה מדברי הרמב"ן בספריו השונים כמו פירושו לתורה, דרשותיו ועוד. ראה: הרב ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ט, עמ' 89; ספר כפתור ופרח, מהדורת ביהמ"ד להלכה, ירושלים תשנ"ז, ח"ב עמ' תנח.

על הקושיה הראשונה יש שתירצו¹⁰, שהראשונים בגלל בקיאותם הרבה הסתפקו בציטוט חלקי של המקור, ולא דקדקו להביא אותו בשלמותו. הם סמכו על הלומד שישלים זאת מידיעותיו. הרמב"ן אמנם ציטט רק את המעשה הראשון בספרי, אך כוונתו היא לכל הנאמר שם, כלומר גם למעשה השני. הוכחה לכאורה להסבר זה היא שתלמידו של הרמב"ן בקונטרס תוצאות ארץ ישראל מביא גם את המעשה השני בספרי.

אך הקושי בהסבר זה בילט. המעשה השני מוכיח הרבה יותר, שכן שם התנאים עשו מעשה וחזרו לארץ ישראל, ואם כן - העיקר חסר מן הספר!

1. האם חזרו התנאים לארץ ישראל?

אפשרות אחרת היא, שהרמב"ן הבין במעשה הראשון שחבורת התנאים לא יצאה לחו"ל אלא הגיעה לנקודת גבול בקצה ארץ ישראל והחליטה להישאר בארץ ישראל, לפיכך אמרו "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות". ממילא מוכה שמצווה זו נוהגת גם לאחר החורבן - בגלות, וחיובה הוא על כל יחיד מישראל.

אך הקושי בהסבר זה הוא שהרי ידוע שהתנאים שהוזכרו - רבי יהודה בן בתירא, רבי מתיא בן חרש ורבי חנניה - אכן יצאו לחו"ל והיו ראשי ישיבות בגולה (ראה להלן סעיף ד).

הסבר אחר עולה מדבריו של בעל שואל ומשיב, הגרש"י נטאנזון, וזו לשונו¹¹:

וכפי הנראה מה שנמחק במעשה הראשון (המילים "חזרו ובאו למקומם") הוא לפי שרבי יהודה בן בתירא באמת נשאר בחו"ל, שהיה בנציבין. אבל המצווה היא בודאי בזמן הזה גם כן. ובאמת הרמב"ן יכול להביא מעבודה זרה (יג, א), דמשמע דגם בזמן הזה הוא, וכן קיימא לן בטור שולחן ערוך כאן (י"ד סימן שעב, א)... ועל כן דברי הרמב"ן נכונים.

כלומר, הסיבה לחסרונם של המילים "חזרו ובאו להם למקומם" היא שרבי יהודה בן בתירא (ותנאים נוספים) אכן יצאו לחו"ל ונשארו שם. למרות זאת יכל להוכיח הרמב"ן שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת גם אחרי החורבן, כי ההלכה במסכת עבודה זרה (יג, ב) היא: "מותר לצאת לחו"ל ללמוד תורה", ודעת רבי יוסי, שהלכה כמותו, "אפילו בזמן שמוצא ללמוד [בארץ ישראל]... לפי שאין אדם זוכה ללמוד

10. קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, הרב יונה דב בלומבערג, מהדורת אור עציון תשנ"ט, עמ' רט הערה קלח. להלן: קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל.

11. דברי שאול יוסף אומץ, י"ד הלכות אבלות סימן שעב, א.

מכל¹². לכן יציאתם של התנאים לחו"ל ללמוד תורה אינה משנה כלל, ובצדק הוכיח הרמב"ן מהמעשה הראשון בספרי, שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת לאחר החורבן - שאף על פי שהתנאים יצאו לחו"ל מסיבות מוצדקות המתירות זאת, הם הצטערו והתאבלו על כך.

האדמו"ר, הרב משה מורגנשטרן הוסיף¹³, שהרמב"ן בכוונה הביא רק את המעשה הראשון בספרי. הסיבה לכך היא, שבמסכת עבודה זרה (יג, א) נפסקה ההלכה שמותר לצאת לחו"ל ללמוד תורה, ואם כן הבבלי חולק על הספרי, שהרי חבורת התנאים במעשה השני יצאה לחו"ל ללמוד תורה ובכל זאת חזרה לארץ ישראל¹⁴. המסקנה מכך היא שהספרי אינו להלכה, וממילא אי אפשר להוכיח ממנו שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת בזמן הגלות. אבל במעשה הראשון חבורת התנאים יצאה מארץ ישראל לחו"ל ונשארה שם, ולמרות זאת אמרו "ישיבת ארץ ישראל שקולה ככל המצוות", ממעשה זה אנו רואים שהספרי כאן מסכים להלכה שנפסקה בבבלי, שמותר לצאת לחו"ל ללמוד תורה. לכן בכוונה הוכיח הרמב"ן שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת לאחר החורבן, דווקא מהמעשה הראשון בספרי.

סיבה נוספת להשמטת המילים "חזרו ובאו להם למקומם" במעשה הראשון היא, מפני שקיים הבדל בין המעשה הראשון לשני: במעשה הראשון לא מבואר מה היתה מטרת הליכתם של התנאים; לעומת זאת במעשה השני מפורשת מטרת הליכתם - "שהיו הולכין לנציבים אצל רבי יהודה בן בתירא ללמוד ממנו תורה". לכן ההוכחה במעשה הראשון היא מהפסוק, או מאמירתם "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות בתורה", ולא מהמעשה - מיציאתם וחזרתם - כי אף ש"שקולה ישיבת ארץ ישראל כנגד כל המצוות", היתה לתנאים סיבה שהתירה להם לצאת לחו"ל (ראה בנספח ח') ולכן אין זה משנה אם חזרו או לא. מה שאין כן במעשה השני, שכאן מפורשת מטרת יציאתם - "ללמוד תורה", ולכן מותר להם לצאת, ואף על פי כן חזרו.

12. כאמור, בקטע הגניזה נוסף "אמר רבי יונתן נודר אני מחו"ל לעולם" לפי הסבר הרש"י נטאנזון סיבת הנדר היתה מכיוון שלהלכה מותר לצאת מארץ ישראל לחו"ל ללמוד תורה, החליט רבי יונתן להחמיר על עצמו שלא לצאת מארץ ישראל לעולם.

13. ספר מדרש משה על התורה, ר"מ מורגנשטרן, בנו של האדמו"ר מפילוב, תל אביב תשכ"ה, כרך ב, ח"ד, ספר במדבר, קונטרס תשובה מדרכי משה, עמ' 72. הקונטרס הוא תשובה לרב שמואל מסוכוטשוב, בעל שם משמואל, שבתשובה שנדפסה ממנו בשו"ת אבני נזר, י"ד סימן תנ"ז, השיב לאדמו"ר מפילוב על דבריו בקונטרס שלום ירושלים, פיעטרקוב תרפ"ה.

14. המעשה המובא בספרי לא נמצא בבבלי. אולם בדקדוקי סופרים השלם, מהדורת יד הרב הרצוג, על מסכת כתובות עמ' תקלט הערה 26, נאמר כי בכת"י הפ (הגדות חז"ל כת"י פאריס 307) ובכפתור ופרח, פ"י (מהדורת ביהמ"ד להלכה עמ' רלד, מהדורת לונץ, עמ' רח) נאמר כי המעשה השני נמצא בבבלי "במסכת כתובות בסיפא" (בסוף כתובות - קי, ב). גם בספר יוחסין השלם, עמ' 31, הביא את נוסחת הספרי בקיצור, וכתב "וכן בסוף כתובות". ראוי עם זאת לציין כי ברוב מוחלט של כתבי היד של הבבלי שבידינו לא נמצא המעשה שבספרי.

לפיכך חזרתם אינה בגלל החובה לדור ולהישאר בארץ, אלא בגלל מידת חסידות או הרגשה רוחנית פנימית. מה שאין כן במעשה הראשון הנ"ל. לכן הרמב"ן הוכיח מהמעשה הראשון וכדלעיל.

2. הפסוק ברמב"ן

הפסוק הנמצא לפנינו ברמב"ן משובש, ונמצא בכתביו של הרמב"ן בנוסחים שונים.

לשאלה מהו בדיוק הפסוק המובא ברמב"ן ישנה משמעות להלכה. מן הרא"ה קוק (מבוא לשבת הארץ, סעיף טו) דייק מהפסוק המובא בספרי - "וירשת אותם וישבת בארצם" (דברים יב, כט), שמצות ישיבת ארץ ישראל היא מצווה עצמית ונוהגת אפילו בזמן החורבן, גם כאשר הארץ היא "ארצם" של הגויים והם שולטים בה, ואי אפשר לקיים את המצוות התלויות בארץ, ולכן הביא הספרי לדבריו דווקא פסוק זה. ואולם לחלק מן הגירסאות הפסוק המובא בספרי הוא אחר ("וירשתם אותה וישבתם בה" - דברים יא, לא, ועח), ואז אין מקום לדיוק זה¹⁵. להלן הפסוק בכתביו הרמב"ן השונים:

א. בספר המצוות (השמטות מ"ע ד) וכן בדרשה לראש השנה (עמ' רנא): "וירשת וישבת בה ושמרת לעשות".

ב. בפירושו לתורה (ויקרא יח, כה): "וירשתם אותה וישבתם בה ושמרת לעשות".

ג. בדרשה על קהלת (עמ' רד): "וישבת בה ושמרת לעשות ככל אשר צותיק".

הקושי הוא שפסוקים בנוסח כזה אינם נמצאים בתורה.

הרב ח"ד שעוועל תיקן את הפסוק (דרשה על דברי קהלת עמ' רד הערה 70 ובשאר המקומות) על פי הגהתו של מ' איש שלום, וקבע במהדורתו את הפסוק בדברים יא, לא-לב "וירשתם אותה וישבתם בה ושמרתם לעשות את כל החוקים". לדעת מ' כהנא¹⁶ סטה הרב שעוועל כאן בהגהתו מכל הנוסחים שעמדו לפניו.

גם הרב דב וולנר (התורה והמדינה כרך יא-יג עמ' רסב-רסג) טען, שהפסוק המופיע ברמב"ן הוא פסוק בדברים יא, לא-לב. הוא הוסיף השערה כי למרות שברמב"ן כתוב: "וירשת וישבת... ושמרת" ובפסוק כתוב: "וירשתם... וישבתם... ושמרתם" יתכן והיה גרש כאות קיצור על האות ת' של 'וירשת' ושמרת' ונשמט בכתביו היד ובדפוס. לפיכך הפסוק ברמב"ן הוא "וירשת[ם] [אותה] וישבת[ם] [בה ושמרת[ם]] לעשות".

15. ראה בפרק "מצות ישיבת ארץ ישראל - מצווה עצמית או אמצעי לקיום מצוות התלויות בארץ?" סעיף א'.

16. תרביץ סב (ד, תש"ג) עמ' 506 הערה 25. להלן: מ' כהנא.

להסבר זה אין מקור. מכתבי היד של הרמב"ן לכאורה משמע אחרת. בבדיקה שעשיתי בכתבי היד הטובים של הרמב"ן¹⁷ בפירושו לתורה (ויקרא יח, כה) מתברר כי סימון של גרשיים נמצא בכתבי יד אלה, אבל לא בפסוק זה. לפיכך אין בסיס מוצק להשערה זו.

ג. פרשנות המגילת אסתר לספרי

המגילת אסתר (השמטות לספר המצוות מצות עשה ד) דוחה את פרשנותו של הרמב"ן בספרי¹⁸. לדעתו, מצות ישיבת ארץ ישראל אינה מצות עשה בזמננו. הבכי וקריעת הבגדים של התנאים היו על חורבן בית המקדש, ולא על אי קיום מצות ישיבת ארץ ישראל. וזו לשונו:

...נראה לי שעל שלא היה בידם לקיים מקרא זה, לפי שהיה הבית חרב, היו בוכים. והראיה, ממה שקרעו את בגדיהם, שנראה שעל החורבן היו מתאבלים. שאם מצווה זו היתה נוהגת גם לאחר החורבן - למה בכו וקרעו את בגדיהם, והלא גם עתה יכלו לקיימה? לכך נאמר, שבודאי מצווה זו אינה נוהגת אחר חורבן הבית שיבנה במהרה בימינו.

אך יש להקשות מספר קושיות על פרשנותו של המגילת אסתר:

1. לדעת רבים¹⁹ לא ראה המגילת אסתר את דברי הספרי במקורם, אלא רק את הבאתם ברמב"ן, שהרי בשני המעשים מפורש שיצאו לחוץ לארץ וחזרו למקומם בארץ ישראל, ומזה שחזרו למקומם מוכח כהבנת הרמב"ן. הבכי וקריעת הבגדים לא היו בגלל חורבן בית המקדש, אלא על שיצאו מארץ ישראל, ובכך ביטלו את מצות ישיבתה.

קושיה זו מסתמכת על גירסת הדפוס, ולכן תשובתה בצידה. לעיל הראינו שגירסת כל כתבי היד וגירסת הרמב"ן היא שבמעשה הראשון חסרות המילים "חזרו ובאו להם למקומם", ולעומת זאת במעשה השני בכל כתבי היד ובדפוסים, נמצאות

17. כת"י מינכן 138, ניו-יורק 869, ניו-יורק 206.

18. על שיטתו ראה בהרחבה בפרק "שיטת המגילת אסתר במצות ישיבת ארץ ישראל".

19. ראה: ש"ת אבני נזר, חלק י"ד סימן תנ"ד סעיף ג. להבנתו, החכמים יצאו בפועל מארץ ישראל. זו לשונו: "והנה הדבר ברור שבעל מגילת אסתר לא ראה הספרי בעצמו רק מה שהביא הרמב"ן, כי בספרי... (במעשה הראשון) מפורש בזה הלשון: וחזרו ובאו למקומם אמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה ככל המצוות... הנה שהמצווה בזמן הזה, ועל כרחך חזרו אפילו מתלמוד תורה לקיים ישיבת ארץ ישראל ששקולה ככל המצוות". וכן כתב החיד"א (ספר עין זוכר, מערכת י"ד אות ה): "לא שלטו מאורי אור עיניו בספרי, דמפורש שחזרו לארץ ישראל, ומה שבכו - היינו על חורבנה, שאינם יכולים לקיים "וירשת", ונתנו טעם דישיבת ארץ ישראל שקולה ככל המצוות". וכן כתבו הרב צ"ה קלישר, דרישת ציון, ירושלים תשכ"ד, סעיף ד' עמ' פד, ואחרונים נוספים.

המילים "חזרו ובאו להם למקומם". הרמב"ן בדבריו הביא רק את המעשה הראשון, לכן אין לפנינו הוכחה שתנאים אלה יצאו לחו"ל וחזרו לארץ ישראל.

2. מלשון הספרי המובא ברמב"ן "שהיו יוצאים חוצה לארץ... וזכרו ארץ ישראל" נראה שכל הזכרון הוא בגלל ארץ ישראל, ולא בגלל חורבן הבית שאינו מוזכר כלל. לשיטת המגילת אסתר היה צריך להיות כתוב לכל הפחות: "וזכרו ארץ ישראל ובית המקדש"²⁰.

3. גם הפסוק המובא בספרי - "וירשתם אותם וישבתם בארצם" (דברים יב, כט) או "וירשת אותה וישבתם בה" (שם יא, לא), דן בישיבת ארץ ישראל ולא בחורבן בית המקדש. במיוחד מסיום דברי הספרי: "אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה" מוכח, שהנושא הוא מצות ישיבת ארץ ישראל ולא חורבן בית המקדש²¹.

4. משמעות הפסוק על פי הספרי גם היא מהווה הוכחה לשיטת הרמב"ן. מדוע באמת בחרו התנאים לומר דווקא פסוק זה? התשובה היא, שהמדייק בפסוק "וישבתם בארצם" יראה, שבביטוי "בארצם" (-בארץ שלהם, לא "בארצך") מתכוונת התורה לזמן שבו ארץ ישראל נמצאת תחת שלטונם של הגויים. מצב כזה מתייחס לזמן החורבן. לימדונו התנאים מפסוק זה, שגם בזמן החורבן נוהגת מצות ישיבת ארץ ישראל²².

5. מהמקום שבו "בכו וקרעו את בגדיהם" מוכח כרמב"ן. אם כדברי המגילת אסתר, מדוע "בכו וקרעו את בגדיהם" כשיצאו לחוץ לארץ (לפלטוס) או כשהגיעו לגבול ארץ ישראל? לשיטתו, הקריעה צריכה להיות באיזור המקדש או במקום הקרוב לו, כי הבכי וקריעת הבגדים הם על חורבן בית המקדש²³?

6. במסכת מועד קטן (כו, א) נאמר: "הרואה ערי יהודה בחורבנן... קורע. ירושלים בחורבנה... קורע. בית המקדש בחורבנו... קורע", והלכה זו נפסקה למעשה (ראה: רמב"ם הלכות תעניות פ"ה הט"ז, הלכות אבל פ"ט ה"י; טור ושו"ע או"ח סימן תקסא). מנין אפוא

20. הרב חיים פלאגי, שו"ת נשמת כל חי, י"ד סימן מט; וכן בספרו ראה חיים על התורה, איזמיר תר"ך, ח"ב פרשת דברים עמ' עח; קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, עמ' רח.

21. קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, עמ' רח; שו"ת משנה שכיר, ח"ה סימן נו.

22. קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, שם, עמ' רט-רי; הרא"ה קוק, מבוא לשבת הארץ, ירושלים תשל"ט, סעיף טו עמ' סב. הוכחה זו היא רק לפי חלק מכתבי היד, גירסת הגר"א והנצי"ב בספרי. לפי הספרי במהדורת פינקלשטיין אין כאמור פסוק כזה, והפסוק הוא בדברים יא, לא-לב.

23. קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, עמ' רח; שו"ת משנה שכיר, ח"ה סימן נו.

למגילת אסתר שהתנאים קרעו את בגדיהם בגלל חורבן בית המקדש? אולי קרעו על חורבן ערי יהודה (=ארץ ישראל)²⁴?

את שאלה 5 נלע"ד לתרץ, כי ביציאתם לחוץ לארץ ובהיותם מול ערי הגויים הבנויות - גדול הצער על חורבן הבית, בבחינת "אזכרה אלקים ואהמיה, בראותי כל עיר על תלה בנויה... ועיר האלוקים מושפלת עד שאול תחתיה" (סליחות, נוסח האשכנזים, ליום ה' של עשרת ימי תשובה). לפי זה, קריעת הבגדים לא נבעה מההלכה של "הרואה בית המקדש בחורבנו - קורע" (מועד קטן כו, א), אלא היתה תגובה רגשית של צער.

בדרך זו ניתן להסביר את שיטתו של המגילת אסתר, שכתב: "לפי שהיה הבית חרב היו בוכים". אין כוונתו לומר שהתנאים נזכרו פתאום בחורבן בית המקדש והתחילו לבכות, אלא שהם בכו ביציאתם מארץ ישראל על השתנות המצב ההלכתי ביחס למצות ישיבת ארץ ישראל, והשתנות זו באה בעקבות חורבן בית המקדש. צערם הוא על ביטול מצות ישיבת ארץ ישראל בעקבות חורבן הבית²⁵. לפי הסבר זה אפשר לתרץ את שאלות 2, 3, 6.

למרות הסבר זה, הקושי במגילת אסתר קיים, כי גם לפי דבריו העיקר חסר מן הספר: מדוע לא הזכיר הספרי, ולו במילה אחת, את חורבן בית המקדש, שהוא הגורם לביטול מצות ישיבת ארץ ישראל? לכן חוזרות הקושיות דלעיל, ומשמעות דברי הספרי נראית יותר כהבנת הרמב"ן.

הגר"ש ישראלי²⁶ מנסה לתרץ את המגילת אסתר באופן שונה:

המדדיק בדברי המגילת אסתר יראה שלא הזכיר בלשונו, ש"היו יכולים לחזור למקומם"... ועיקר דיוקו אינו אלא ממה שבכו וקרעו את בגדיהם, מה שמוכיח שמצווה זו אין בידם לקיימה עכשיו (שאם לא כן אין מקום לבכות), והיינו משום שמצות ישיבת ארץ ישראל אינה קיימת בזמן הזה. כי מעצם חזרתם, כשם שמיציאתם, אין לדייק כלום, שהרי מה שיצאו - ודאי בדין יצאו, וכי לא ידעו שאסור לצאת מארץ ישראל אם לא לצריכים מסוימים עד שבאו לפלטיא ונזכרו מזה? וכן, מה שחזרו - אין זה מעיקר הדין, מאחר שיצאו כדין, וכנ"ל, אלא מחמת עוצם געגועיהם וצערם. ועל כן לא דן מזה המגילת אסתר, ואין סיום הספרי "שחזרו למקומם" מכריע כלום לשאלה. ועיקר ראייתו ממה שנצטערו כשנזכרו בארץ ישראל.

24. קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, עמ' רכה-רכו. אך יש לדחות שלפי מסלול הליכתם הם היו רחוקים מערי יהודה.

25. ראה עוד בפרק "שיטת המגילת אסתר במצות ישיבת ארץ ישראל", סעיף ו.

26. ארץ חמדה, שער א, סימן ד, סעיף ג, עמ' כה-כו.

אך לענ"ד נראה שאין דבריו מספיקים לתרץ את המגילת אסתר. כי גם לשיטתו, שהוכחת המגילת אסתר היא מזה שבכו וקרעו בגדיהם, הרי הוכחנו לעיל מלשון הספרי, מהפסוק שהביא, ומסיום דבריו - "אמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות" - שהבכי וקריעת הבגדים הם בגלל מצות ישיבת ארץ ישראל, ולא בגלל חורבן בית המקדש.

המגילת אסתר (שם) הקשה על הרמב"ן, "למה בכו וקרעו את בגדיהם, והלוא גם עתה יכלו לקיימה" (את מצות ישיבת ארץ ישראל אם נוהגת גם לאחר החורבן)?

תירץ הרב יונה דב בלומברג (שם): כשיוצאים מארץ ישראל לחוץ לארץ, ממקום שהשכינה שם, מקום קדושה, למקום "שכל הדר בה דומה כמי שאין לו אלוק" (כתובות קי, ב) ו"כעובד עבודה זרה" (שם), ישנה הרגשה של ירידה רוחנית. הבכי וקריעת הבגדים הם ביטוי להרגשה של ירידה וחולשה רוחנית שחשו אותם תנאים, ולא הלכה של דיני אבלות וקריעה.

ד. הבנתם של רבי אברהם זכות והשואל ומשיב בספרי

ר' אברהם זכות בספרו, ספר יוחסין השלם, פירש את דברי הספרי. וזו לשונו²⁷:

...ר' יהודה בן בתירא ור' מתיא בן חרש ור' חנניה בן אחי יהושע ורבי יונתן כשיצאו חוצה לארץ קרעו בגדיהם, שישבת ארץ ישראל שקולה ככל המצוות. והפירוש הנראה לי בזה, שאלו לא היו ביחד, אלא שכל אחד מאלו יצא חוצה לארץ - רבי יהודה בן בתירא לבבל בנציבין, ורבי מתיא בן חרש ברומי... ורבי חנניה בן אחי רבי יהושע לגולה... ר' אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכין לנציבין אצל ר' יהודה בן בתירא ללמוד ממנו... וזכרו ארץ ישראל, ובכו וחזרו להם.

27. מהדורת פיליפאוסקי, לונדון תר"ז (1857), עמ' 31. הוא דן שם ברבי יהודה בן בתירא, ובתוך דבריו מביא את הספרי. סדר המעשים בדבריו שונה. המעשה השני קודם למעשה הראשון. סדרתי אותם כאן לפי סדר כתיבתם בספרי.
רא"ח פריימן (במבואו לספר יוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאוסקי, ירושלים תשכ"ג, עמ' 1-16) מספר כי רבי אברהם זכות נולד בספרד קרוב לשנת מאתיים לאלף השישי (המאה ה-16 למנינם). רבו המובהק היה רבי יצחק אבוהב ממנו למד תלמוד, פוסקים וחכמת הקבלה. חידושיו בהלכה הובאו בספרי השו"ת של גדולי ישראל, ראה לדוגמא שו"ת מהר"ל בן חביב סימן יט. ספר היוחסין הוא ספר הסטוריה אבל לא במובן המקובל בימינו. עיקר מגמת הספר היתה לעזור ללומדי התלמוד. בספר נמצאים כללי הש"ס והפוסקים, תולדות חכמים וסדר זמניהם. ספר יוחסין היה במשך מאות בשנים הספר החשוב בין ספרי הקורות בעם ישראל.

גם בעל השואל ומשיב²⁸ כתב:

מה שנמחק במעשה הראשון (המילים "וחזרו ובאו למקומם") הוא לפי שרבי יהודה בן בתירא באמת נשאר בחו"ל, שהיה בנציבין.

מדבריהם למדנו:

1. במעשה הראשון חסרות המילים "וחזרו ובאו להם לארץ ישראל", אך הן כן מופיעות במעשה השני.

2. שלשת התנאים - רבי יהודה בן בתירא, רבי מתיא בן חרש ורבי חנניה בן אחי רבי יהושע, יצאו מארץ ישראל לחו"ל למרות שבכו וקרעו את בגדיהם, והיו ראשי ישיבות בגולה. רבי מתיא בן חרש ברומי (ימא נג, ב) רבי יהודה בן בתירא בנציבין (סנהדרין לב, ב) רבי חנניה בן אחי רבי יהושע בגולה בבבל (ברכות סג, א). רבי יונתן לא נזכר כמי שגר בחו"ל או שלימד שם תורה, ויתכן שנשאר בארץ ישראל ולא יצא לחו"ל, ובמיוחד לפי קטע הגניזה, שהרי במעשה הראשון נוספו המילים: "אמר ר' יונתן נודר אני מחוץ לארץ לעולם". הנדר מלמד שהוא נשאר בארץ ישראל ולא יצא לחו"ל.

לדבריהם, קיים אם כן שוני, וכמעט ניגוד, בין שני המעשים. לפי המעשה הראשון יצאו התנאים לחו"ל (חוץ מרבי יונתן לפי קטע הגניזה מאוקספורד), ולפי המעשה השני חזרו בהם מכוונתם לצאת ללמוד תורה בחו"ל ונשארו בארץ ישראל.

3. חבורת התנאים לא יצאה לחו"ל ביחד, אלא כל תנא יצא למקום אחר, וכנראה בזמן אחר.

לכאורה קשה: מלשון הספרי - "וחזרו, ובאו להם, למקומם, אמרו...", משמע שהיא אמירה של חבורה יחד, ולא שכל אחד בחזרתו, בזמנו ומקומו אמר אמירה זו?²⁹ נלע"ד לתרץ, שלשון הרבים היא כעין סיכום של מספר מקרים שאירעו בזמנים שונים. סיוע לכך ניתן למצוא בגירסה שבמהדורת פינקלשטיין, שם כתוב במעשה הראשון בלשון יחיד "וקרא המקרא הזה...", כלומר שכל אחד קרא מקרא זה בפני עצמו. ועוד, שלפי ספר יוחסין במעשה הראשון חסרות המילים "וחזרו ובאו להם לארץ ישראל", לכן אפשר לומר כי כל אחד מהתנאים יצא בזמן אחר ולמקום אחר. רק במעשה השני הגירסה "וחזרו ובאו להם לארץ ישראל", ואכן רבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר, תלמידי ר' עקיבא (שהיו דור שלישי לחורבן - הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות), יצאו יחד לחו"ל, אך חזרו בהם כנ"ל.

28. דברי שאול - יוסף דעת, הלכות אבילות סימן שעב סעיף א.

29. קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, עמ' רכ' הערה קמז.

ראשונים ואחרונים הקשו, שעל פי המסופר במעשה הראשון (לפי גירסת הדפוס) לא יצא רבי יהודה בן בתירא לחו"ל, ובמעשה השני מסופר שהתנאים הלכו לרבי יהודה בן בתירא לנציבין ללמוד ממנו תורה, והרי נציבין בחוץ לארץ היתה, ואיך יתכן שגר שם?

בספר פאת השולחן (הלכות ארץ ישראל סימן א, ג ס"ק יד) תירץ על פי דברי התוספות במנחות³⁰, שמדובר בשני אנשים שונים: אחד היה בזמן הבית (פסחים ג, ב) ואחד שנולד בימי רבי אליעזר ורבי יהושע (ירושלמי סנהדרין סוף פרק ז). כלומר, רבי יהודה בן בתירא הראשון חי בזמן הבית ולא ראה את החורבן (רמב"ם, הקדמה לפירוש המשניות), והשני חי בדור השלישי לאחר החורבן³¹.

ראשונים אחרים הסבירו שמדובר באותו אדם, והמעשה הראשון בספרי אירע קודם שנתיישב בנציבין (ולפי זה, התרחש המעשה בזמן המקדש³²). בדבריהם צריך לומר למרות שחזר לארץ ישראל מצא היתר ויצא לאחר מכן לחוץ לארץ³³.

היפה עינים (פסחים ג, ב) הסביר שלפי גירסת הילקוט שמעוני (וגירסת כתבי היד) שבמעשה הראשון חסרות המילים "וחזרו ובאו להם להם למקומם", הדבר מתורץ. ר' יהודה בן בתירא אכן יצא לחו"ל כבר במעשה הראשון ונשאר שם, והמעשה השני היה לאחר זמן, לאחר שקבע את מושבו בנציבין³⁴ (וכן עולה משיטתם של ר' אברהם זכות והרב ש"י נטאנזון). לפי זה מדובר באותו אדם, וצריך לומר שהאריך ימים רבים מזמן הבית, עד הדור השלישי של התנאים לאחר החורבן, וצ"ע³⁵!

30. מנחות סה, ב ד"ה רבי יהודה; תוספות הרשב"א, פסחים ג, ב ד"ה מאליה בתירוצו השני; וכן תירץ הרב י' היילפרין (בשם אביו), סדר הדורות ח"ג, ירושלים תשט"ז, סדר תנאים ואמוראים אות יוד עמ' 165 בהערה ג.

31. בספר יפה עינים (הרב א"ל יעלין, ש"ס וילנא, פסחים ג, ב) הקשה על תירוץ זה, שהרי במסכת פסחים ג, ב ובתוס' שם מוכח שגם בזמן הבית היה בנציבין (בחו"ל).

32. תוספות רבנו פרץ, פסחים ג, ב ד"ה שלחו ליה; תוספות הרשב"א שם, בתירוצו השני.

33. הרב צוף דבש, שער החצר, ירושלים תשמ"מ, סימן רעט, בשם הספרי דבי רב.

34. הסבר זה הוא בניגוד למקובל, שירידתו של רבי יהודה בן בתירא לחו"ל אירעה בזמן מאוחר יותר. ראה: תוספות רבנו פרץ פסחים ג, ב ד"ה שלחו ליה, מהדורת ברוקלין תשל"ל, עמ' יא; מ' כהנא שם, עמ' 509, הערה 40.

35. עיין כל ספרי מהר"ץ חיות (שו"ת ח"ב, סימן ב; שו"ת נשמת כל חי יר"ד סימן מט), שממקור נוסף בחז"ל משמע שחי כ-200 שנה, ורבי יהודה בן בתירא אחד היה. הוא לא חי בזמן הבית אלא זמן רב לאחר החורבן. גם המעשה המסופר במסכת פסחים אירע לאחר החורבן כי "היו מקריבין (קרבת פסח) אף על פי שאין בית ואוכלין קדשים בירושלים אף על פי שאין חומה" (זבחים סב, א). חכמים רבים נהגו לעלות לרגל גם לאחר החורבן, במיוחד אלה שגרו בבבל או סמוך לארץ ישראל. לכן המעשה הראשון אירע לפני שהלך לנציבין, והמעשה השני כשנתיישב כבר בנציבין.

ה. כיצד מוכח מהפסוקים ש"ישיבת א"י שקולה כנגד כל המצוות"?

לפי פשוטו של מקרא אין הפסוקים הללו מדברים כלל על ישיבת ארץ ישראל. המילים "וישבת בארצם" (דברים יב, כט) הן הקדמה של הציווי להשמר מפני השפעות אליליות: "השמר לך פן תנקש אחריהם..." (שם, ל ואילך). אבל חז"ל בספרי חילקו את הפסוק ודרשו מהמילים "וישבת בארצם" שמצות ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. להלן הגירסאות וההבנות השונות:

1. גירסת הגר"א היא: "וקראו את המקרא הזה שמור ושמעת את כל הדברים האלה" (יב, כח) וישבתם בארצם" (שם, כט), ואמרו: 'ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה'". לדעתו, הלימוד הוא מסמיכות פסוק כח "את כל הדברים האלה אשר אנכי מצווך" למצות ישיבת ארץ ישראל שבפסוק כט "וישבת בארצם". ולמרות שפרשה סתומה מפסיקה באמצע, במשנה תורה כולם מודים שדרשינן סמוכין.

2. במהדורת פינקלשטיין בשני המעשים מובאים הפסוקים (דברים יא, לא-לב) "וירשתם אותה וישבתם בה; ושמרתם לעשות את כל החוקים ואת המשפטים". הלימוד הוא מסמיכות הפסוקים. מפסוק לא - "וירשתם אותה וישבתם בה" - מצות ישיבת ארץ ישראל, לפסוק לב "ושמרתם לעשות את כל החוקים ואת המשפטים" - כל המצוות, ומכאן ששקולה מצות ישיבת ארץ ישראל כנגד כל מצוות התורה.

3. הילקוט שמעוני והרמב"ן בספר המצוות צירפו פסוקים ממקומות שונים: "וירשתם אותם וישבתם בארצם" (דברים יב, כט) [או "וירשתה וישבתה בה" (דברים יז, יד)]³⁶ "ושמרת לעשות" (שם ו, ג). לדעתם התכוונו חז"ל בספרי ללמד מהו תכליתה של מצות ישיבת ארץ ישראל. קיום כל תרי"ג מצוות אפשרי רק בארץ ישראל, מכיוון שמצוות התלויות בארץ ומצוות הקשורות לבית המקדש, קיומן הוא רק בארץ ישראל. בנוסף חז"ל דרשו בספרי (דברים יא, יח) שגם מצוות שהם חובת הגוף ונוהגות בארץ ובחז"ל כמו תפילין ומזוזות, שלמות קיומם הוא בארץ ישראל, ובחז"ל קיומם הוא בבחינת "הציבי לך ציונים" (ירמיהו לא, כ). לפיכך, תכליתה של מצות ישיבת ארץ ישראל הוא שיתקיימו בה כל תרי"ג המצוות. מטעם זה שקולה מצווה זו כנגד כל המצוות, כי היא היסוד והבסיס לקיום כל המצוות, ובלעדיה אין אפשרות לקיים את כל תרי"ג המצוות.³⁷

36. נמצא בדפוסים, רמב"ן השמטות מ"ע ד'. במהדורת הרב שעוועל, שם, עמ' רמו, מובא פסוק זה ("וירשתה וישבת בה" אלא שחסר "ה" ב"וישבת"), "ושמרת לעשות". גם הילקוט שמעוני מביא פסוק זה, אלא שבו חסר "ה" בשתי מילים "וירשת" וישבת".

37. וראה בתורה תמימה, דברים יב, כט, אות קיד.

כדי ללמד עניין זה צירפו חז"ל לדעת הילקוט שמעוני והרמב"ן פסוקים שונים שעניינם אחד. בפרשת ואתחנן (שם ו, א-ג) נאמר: "וזאת המצווה החוקים והמשפטים אשר צוה ה' אתכם לעשות בארץ אשר אתם עוברים שמה לרשתה... ושמרת לעשות". מבואר שקיום כל המצוות הוא רק בארץ ישראל. בפרשת ראה (יב, כט) נאמר: "וירשת אותם וישבת בארצם" - ומפסוק זה למדו חז"ל שמצות ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה, כנ"ל בסעיף ה'1.

הסבר זה נאמר במקורו על ידי התורה תמימה רק בדעת הרמב"ן, אך הרחבתי אותו גם לדברי הילקוט שמעוני. אולם הוא נדחה מתוך דברי הרמב"ן. הרמב"ן עצמו הסביר את דברי הספרי מדוע ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה. בפירושו לויקרא (יה, כה) ביאר את הטעם באריכות. תורף דבריו הוא שבארץ ישראל ישנה השגחה ישירה של הקב"ה. זו "ארץ אשר עיני ה' אלוקיך בה" (דברים יא, יב). לעומת זאת בחו"ל ההשגחה היא עקיפה "דרך שרים כוכבים ומזלות". והוסיף: "זה טעמו של הספרי". במילים אחרות: הטעם לכך שישבת הארץ שקולה כנגד כל המצוות הוא בגלל קדושה, לא בגלל שארץ ישראל היא אמצעי לקיום המצוות³⁸. זו לשונו כשסיים את דבריו שם: "אבל העניין כולו (מאמרי חז"ל שהביא מקודם) למעלת הארץ וקדושתה".

1. דגשים נוספים בדברי הספרי

מעיון בדברי הספרי עולות נקודות נוספות, שיש בהן בכדי להוסיף ולהאיר את הדברים שנאמרו לעיל:

1. חבורת התנאים הראשונה כללה את רבי יהודה בן בתירא, רבי מתיא בן חרש, רבי חנינא בן אחי רבי יהושע, ורבי יונתן. הם חיו בדורו של רבי עקיבא, לפני מרד בר כוכבא ומעט לאחריו. המרד היה בשנת ג'תתצ"ב-ה (132-135 למניינם). חבורת התנאים במעשה השני כללה את רבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר, תלמידי רבי עקיבא, אשר חיו ופעלו בדור שלאחריו, לאחרי מרד בר כוכבא. לכן המעשים בספרי מסודרים לפי סדר זמן כרונולוגי, ומסיבה זו הוקדם המעשה הראשון לשני.

38. כך הבין גם הנצי"ב בעמק הנציב על ספרי דברים, עמ' קיח, שכתב "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד המצוות שבתורה... עיין מה שכתב הרמב"ן בפרשת אחרי מות (ויקרא יח, כה) על הפסוק ותטמא הארץ בטעם הדבר". בירור נוסף בשיטת הרמב"ן בנקודה זו נמצא בפרק "מצות ירושת ארץ ישראל - דעת הרמב"ן בספר המצוות", סעיף ז, ובפרק "מצות ישיבת ארץ ישראל - מצווה עצמית או אמצעי לקיום מצוות התלויות בארץ?" סעיף א'1.

2. הספרי בנוי בסדר הגיוני:

- (א) בשני המעשים דורשים את אותו פסוק ולפיכך נכתבו זה בצד זה.
(ב) בשני המעשים המסקנה היא "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה".
(ג) בשני המעשים מוכח שמצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת לאחר החורבן, ולפיכך נכתבו זה בצד זה.

3. דברי רבי יונתן (המצויים רק בקטע הגניזה) "נודר אני מחוץ לארץ לעולם" מוכיחים שרבי יונתן החמיר על עצמו לפני משורת הדין לא לצאת לחו"ל, שכן אם הדין היה שאסור לצאת מארץ ישראל לחו"ל אפילו כדי ללמוד תורה, מדוע נדר? גם הלשון "נודר אני" משמעותה אני מחמיר על עצמי.

4. נראה לי שהסיבה שבמעשה הראשון לא מפורשת מגמת הליכתם של החכמים, היא מכיוון שיצאו בזמנים שונים ולמקומות שונים, וכנראה שלכל אחד מהם היתה סיבה ומגמה שונה ליציאתו לחו"ל. לכן נקטו בספרי סיבה כללית, "שהיו יוצאין חוץ לארץ", ללא פירוט. בחבורה הראשונה מנויים ארבעה תנאים שהיו מבתי מדרש שונים, ומגמת הליכתם היתה למקומות ולמטרות שונות (ראה סנהדרין לב, ב). רבי מתיא בן חרש היה תלמידו של רבי אליעזר בן הורקנוס, הלך לרומי, והקים שם ישיבה (יומא פו, א); רבי יונתן היה תלמידו של רבי ישמעאל, לא ידוע להיכן רצה ללכת; רבי חנינא בן אחי רבי יהושע היה תלמידו של רבן גמליאל, וידוע לנו שהלך לבבל; מהסוגיות במסכת ברכות (סג, ב) ומהירושלמי בסנהדרין (פ"ו ה"ח) ובנדרים (פ"א ה"ב), משמע שבימיו הישוב היהודי ובתוכו רבי יהודה הנשיא ישבו לבטח בארץ ישראל, ולכן התנגדו שיהיה מעבר שנים וקובע חדשים בחו"ל³⁹. רבי יהודה בן בתירא השני היה מחכמי יבנה שחזר לנציבין. לעומת זאת בחבורה השניה מנויים שני תנאים רבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר, שהיו תלמידי רבי עקיבא, ושניהם רצו ללמוד תורה אצל רבי יהודה בן בתירא. לכן במעשה השני מפורשת מגמת הליכתם של התנאים, ובמעשה הראשון נקט הספרי סיבה כללית.

ז. סיכום

בדברי הספרי דנו ראשונים ואחרונים, ונחלקו האם אפשר ללמוד ממנו כי מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת לאחר החורבן.

הרמב"ן הוכיח מדברי הספרי שמצות ישיבת הארץ נוהגת גם בזמן הזה. לעומתו טען המגילת אסתר שמהספרי מוכח להיפך, שאין המצווה נוהגת לאחר החורבן.

39. ראה הרב ש' גורן, המעלות לשלמה (עורך י' אלפסי), ת"א תשנ"ו, עמ' 66.

הרמב"ן הוכיח שהמצווה נוהגת גם בזמן הגלות וחיובה מוטל על כל אחד, מכך שארבעת התנאים שנזכרו בספרי חיו לאחר החורבן (בדור השלישי לחורבן), וכשיצאו מארץ ישראל לחו"ל בכו וקרעו את בגדיהם מחמת שידעו שלא יקיימו שם את מצות ישיבת ארץ ישראל. [כפי שנתבאר לעיל באריכות, הוכחת הרמב"ן היא מהמעשה הראשון המובא בספרי, וגירסתו היא כנוסח כתבי היד של הספרי ולא כגירסת הדפוסים. בגירסאות אלה חסר במעשה הראשון המלים "חזרו ובאו להם לארץ ישראל/ למקומם"].

המגילת אסתר דחה פרשנות זו של הרמב"ן. לדעתו הבכי וקריעת הבגדים היו על חורבן בית המקדש, ולא על אי-קיום מצות ישיבת ארץ ישראל, כי אם מצווה זו נוהגת לאחר החורבן למה בכו וקרעו את בגדיהם? והלוא גם עתה יכולים לקיימה! מכאן שאין מצווה זו נוהגת לאחר החורבן.

האחרונים הכריעו כרמב"ן ודחו את דברי המגילת אסתר. מתוך לשון הספרי, הפסוק שהביא, משמעותו והמקום שבו בכו התנאים וקרעו את בגדיהם, מוכח שמדובר על ארץ ישראל ולא על חורבן בית המקדש, ועוד שבספרי לא נזכר ולו במילה אחת חורבן בית המקדש, ומכאן שמשמעות הספרי היא כרמב"ן.

את שאלת המגילת אסתר - "למה בכו וקרעו את בגדיהם, והלוא גם עתה יכלו לקיימה" - תירצו: כשיוצאים מארץ ישראל, ממקום שהשכינה שם, לחו"ל - למקום טומאה, ישנה הרגשה של ירידה רוחנית. הבכי וקריעת הבגדים הוא ביטוי לירידה ולחולשה הרוחנית שחשו התנאים, ולא הלכה בדיני אבלות וקריעה.

ה. נספחים

1. בירור גירסת הספרי על פי כתבי היד

הנוסח שהובא לעיל הוא עפ"י מהדורת פינקלשטיין⁴⁰. עוד שתי גרסאות חשובות של הספרי נמצאות בכת"י רומי 41³² ובקטע גניזה מאוקספורד⁴². ההשוואה בין הנוסחים השונים מצביעה על הבדלים חשובים:

40. ספרי על דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ירושלים תשנ"ג.
41. על יתרונו של כ"י רומי ראה מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר, י-ם תשנ"ו עמ' 227-116, ובמאמרו החשוב בתרביץ סב (ד) תשנ"ג עמ' 501-513 (להלן: מ' כהנא).

42. MS. Heb. 18.5 c.

הדפוס	מהדורת פינקלשטיין	גניזת אוקספורד	כת"י רומי 32
וירשת אותם	מעשה ברבי יהודה בן בתירה ורבי מתיא בן חרש ורבי חנניה בן אחי רבי יהושע ורבי יונתן שהיו יוצאים חוצה לארץ		וירש' או' ויש' מעשה בר' יהודה בן בתירה ור' מתיא בן חרש ור' חנניה בן אחי ר' יהושע ור' יונתן שהיו יוצאין חוץ לארץ
והגיעו לפלטום	והגיעו לפלטום		והגיעו לפלטום
וזכרו את ארץ ישראל זקפו עיניהם, וזלגו דמעותיהם, וקרעו בגדיהם וקראו המקרא הזה	וזכרו את ארץ ישראל זקפו עיניהם, וזלגו דמעותיהם, וקרעו בגדיהם וקרא את המקרא הזה		וזכרו את ארץ יש' זקפו את עיניהן, וזלגו דמעותיהן, וקרעו את בגדיהן וקראו את המקרא הזה
וירשת אותם וישבת בארצם	וירשתם אותה וישבתם בה ושמרתם לעשות את כל החוקים האלה	וישבתם בה ושמרתם לעשות	וירשתה וישב' בה ושמרת לעשות את
וחזרו ובאו למקומם			
אמרו ושיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה	אמרו ושיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה	אמרו ושיבת ארץ יש' שקולה כנגד כל המצוות שבתורה.	אמרו ושיבת ארץ יש' שקולה כנגד כל המצוות שבתורה
מעשה ברבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכים בנציבים אצל רבי יהודה בן בתירה ללמוד הימנו תורה	מעשה ברבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר שהיו הולכים לנציבים אצל רבי יהודה בן בתירה ללמוד ממנו תורה	וכבר היה רבי אלעזר בן שמוע ורבי יוחנן הסנדלר הולכין אצל רבי יהודה בן בתירה לנציבין ללמוד ממנו	מעשה בר' אלעזר בן שמוע ור' יוחנן הסנדלר שהיו הולכין לנציבין אצל ר' יהודה בן בתירה ללמוד ממנו תורה
והגיעו לציידן וזכרו את ארץ ישראל	והגיעו לציידן וזכרו את ארץ ישראל	הגיעו לציידן	והגיעו לציידן וחמדו לארץ יש'

הדפוס	מהדורת פינקלשטיין	גניזת אוקספורד	כת"י רומי 32
זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו בגדיהם וקראו המקרא הזה	זקפו עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו את בגדיהם וקראו את המקרא הזה	וזקפו את עיניהם וג'	וזקפו את עיניהם וזלגו דמעותיהם וקרעו את בגדיהם וקראו את המקרא הזה
וירשת אותם וישבת בארצם	וירשתם אותה וישבתם בה ושמרתם		וירש' או' ויש' בה ושמרת
	לעשות את כל החוקים האלה ואת המשפטים		לעשו' את החק' הא' ואת המש'
חזרו ובאו להם למקומם. אמרו ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה.	אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה חזרו ובאו להם לארץ ישראל.	שבתורה חזרו ובאו להם לארץ.	אמרו: ישיבת ארץ יש' שקולה כנגד כל המצוות שבתורה חזרו ובאו להם לארץ. ⁴³

ד"ר מ' כהנא בדק את נוסח הספרי בכל כתבי היד המצויים בידינו ובדפוסים ראשונים, סה"כ 17 מקורות, ופירט את ההבדלים העיקריים:

1. כת"י רומי פותח בציטוט מקוטע של הפסוקים "וירשת' או' ויש'". פתיחה זו אינה מצוייה בשאר המקומות.
2. יש הבדל בין הנוסח הנמצא בכתבי היד לבין הנוסח בדפוס. בכל כתבי היד המצויים בידינו במעשה הראשון חסר המשפט "חזרו ובאו להם לארץ ישראל" או "חזרו ובאו להם למקומם". לעומת זאת בנוסח הדפוס נוספו גם במעשה הראשון המילים: "חזרו ובאו להם למקומם". במעשה השני בכל כתבי היד והדפוסים הנוסח הוא "חזרו ובאו להם למקומן" או "חזרו ובאו להם לארץ ישראל".

43. בחלק מהדפוסים יש ההופכים את הסדר בשני המשפטים האחרונים במעשה השני, והנוסח לפי גירסתם הוא: "וירשת אותם וישבתם בארצם", וחזרו ובאו להם למקומם. אמרו: ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה". גירסה זו מובאת בספר כפתור ופרח, מהדורת לונץ, ירושלים תרנ"ז, עמוד רח; מהדורת ביהמ"ד להלכה, ירושלים תשנ"ד, עמ' רלד. גירסה זו מופיעה גם בספרי עם פרוש עמק הנציב, עמ' קיח ועוד. לפי גירסה זו החזרה לארץ ישראל ("למקומם") היא המסקנה של המשפט "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות שבתורה", ולא אמירת דברים המסבירה מדוע חזרו למקומם. משמעות המשפט לדבריו הוא: "מפני שאמרו ישיבת וכו'".

ראוי לציין שגם הגר"א בפירושו על הספרי גורס כך, אלא שהוא מוסיף במעשה הראשון את המילים "חזרו ובאו להם למקומם".

3. בקטע הגניזה מאוקספורד נוספו במעשה הראשון המילים: "א[מר] ר' יונתן נודר אני מחוץ לארץ לעולם". הכרזתו של רבי יונתן מלמדת כי הוא בודאי לא יצא לחו"ל. האם שלושת התנאים האחרים המשיכו לחוץ לארץ או נשאר בארץ ישראל? נדון בכך להלן.

4. בכת"י רומי הגירסה "ותבעו". בשאר הכת"י המילה "ותבעו" אינה נמצאת⁴⁴. בכת"י רומי הגירסה "והגיעו לפטלום" בשאר כת"י הגירסה "והגיעו לפטלום". ראה לעיל סעיף ב'1 ולהלן סעיף ח'2.

2. זיהוי המקום הנזכר בספרי, והאם יצאו התנאים מן הארץ?

שאלה חשובה בפרשה זו היא, האם יצאו התנאים בפועל לחוץ לארץ וחזרו לארץ ישראל, או שהם הגיעו רק לגבול ארץ ישראל ולא יצאו לחוץ לארץ. לזיהוי המקום אליו הגיעו התנאים ישנה אפוא משמעות רבה בפרשנות הספרי.

שאלה זו תלויה בגירסאות השונות.

א. הגירסה ברוב הנוסחים של הספרי היא "והגיעו לפטלום"⁴⁵ | לפטלום⁴⁶ | לפלטיא | לפלטיין⁴⁷ | לפלטנוס⁴⁸. ר' מאיר איש שלום בפירוש מאיר עין לספרי כתב: "שם מקום דהוי בחו"ל, מפ' רבנו הלל". הרב ש' קליין במאמרו "דרך חוף הים"⁴⁹ מזהה את המקום כפלטנוס, הנמצא על שפת נהר א-דמור בגבול הצפוני של צידון⁵⁰. לזיהוי זה הצטרפו חוקרים נוספים.

לפי הסבר זה התנאים יצאו לחו"ל והגיעו צפונית לצידון בדרך המובילה לבירות.

ד"ר מ' כהנא הסתמך על כת"י רומי ואוקספורד שהם שני כת"י הטובים ביותר של הספרי, ובהם הגירסה היא "לפטלום". לדעתו, זיהוי המקום הוא העיר עכו, הקרויה

44. על הסיבה להשמטה ראה: מ' כהנא, שם, עמ' 507.

45. כך ברוב כתבי היד.

46. מהדורת פינקלשטיין.

47. שתי הגירסאות האחרונות הובאו בנוסחי רמב"ן שונים.

48. כך ציטט הר"ש סירליו את הספרי (פתיחה למסכת ברכות). בקונטרס תוצאות ארץ ישראל לתלמיד הרמב"ן הגירסה היא: "למילולם", ויש שגרסו "לכילולם" (הרב ש' אסף, מקורות ומחקרים, ירושלים תש"ט, עמ' 74-90).

49. קדם ויהדות, ח"א (תרפ"ד), כתבי האוניברסיטה ובית הספרים בירושלים, עמ' 11.

50. הוא הכפר הצידוני פלטנא (platana) אצל יוסיפוס (קדמוניות טז, יא, ב) או פלטנוס (platanos) אצל פוליביוס. פרופ' יהודה אליצור אמר לי כי השם "פלטנוס" מקורו מהמילה "פלטיא", כמו "סרטיא ופלטיא" (בבא מציעא כד, א), שפירושה כיכר מרכזית, וישנן ערים שנקראו על שם כיכר זו. י' פרס (אנציקלופדיה ארץ ישראל, ירושלים תש"ו, ערך "פלטנוס" (ב), ח"ד עמ' 770) הסביר שהמקום נקרא על שם עצי דולב, הנקראים ביוונית "פלטנוס" וגדלים על המים.

ביוונית פטולמאיס (ptolemais), אשר שכנה בדיוק בנקודת הגבול הצפונית-מערבית של ארץ ישראל. מחמת מיקומה הגיאוגרפי על ציר דרך החוף, שימשה עכו כתחנת ציון מקובלת לכניסה או ליציאה מן הארץ לחו"ל (ראה: גיטין עו, ב: "כי הוּו מיפטרי רבנן מהדדי, בעכו הוי מיפטרי, דאסור לצאת מארץ ישראל לחו"ל" ועוד). לפי הסברו של כהנא התנאים לא יצאו בפועל מארץ ישראל אלא הגיעו לעכו לגבול הצפוני של ארץ ישראל.

ואולם, ד"ר יואל אליצור טען⁵¹ שזיהוי זה אינו נכון. (א) פטלום אינו פטולמאיס; (ב) בכל ספרות חז"ל לא מצאנו שקראו לעיר יהודית בשמה הנוכרי. בספרות חז"ל בית שאן לא נקראה סקיתופוליס, שכם לא נקראת ניאפוליס וכיוצא בזה. עכו נזכרת במקורות חז"ל פעמים רבות, ורק בשמה העברי. לכן לא מסתבר שבספרי יזכירו את עכו-פטולמאיס, בשם הלניסטי⁵².

ב. הגירסה במעשה השני לפי כתבי היד דלעיל היא: "צידן | צידן | צידון | צידון"⁵³. צידן היא חז"ל, כמבואר ברש"י למסכת עבודה זרה (יג, א ד"ה לצידן). בספר הישוב⁵⁴ הובאו שני זיהויים למקום. ברוב המקומות בחז"ל הכוונה לעיר החוף הכנענית לצפונה של ארץ ישראל על חוף הים התיכון, הידועה כיום בשם "צידון". במספר מועט של מקומות יש ספק אם הכוונה לעיר הכנענית הנ"ל, או שמא לעיירה אשר בצפון מזרח הכנרת, הסמוכה לשפך הירדן אל הכנרת (כפי המשוער - ליד א-תל), וידועה בשם "בית ציידה"⁵⁵. אם זיהוי זה הוא הנכון הרי שעיר זו ממוקמת בתוך שטח ארץ ישראל.

זיהוי המקום כבית ציידה אינו מסתבר בספרי, כי מגמת הליכת התנאים היתה לנציבין שבבבל. הדרך המוליכה לשם היא "דרך הים". לשם מה צריכים היו התנאים לפנות מזרחה לכוון הכנרת⁵⁶? מה עוד שבכל כתבי היד והדפוסים לא מופיעה הגירסה "ציידה" או "בית ציידה"!

51. דברים בעל פה.

52. מ' כהנא (שם עמ' 504 הערה 34) התייחס לשימוש החרגי של שם הלניסטי בספרות חז"ל וכתב: "אם כך, לפנינו איזכור ראשון של שמה ההלניסטי של עכו במקורות התלמודיים! השימוש הנדיר של המקורות התנאים והאמוראים בשמן הלועזי של ערים בעלות שם עברי קדום עוד דורש מחקר לעצמו".

53. דפוס ונציה ש"ו, כת"י לינדון 341.

54. ערך צידן-ציידן, עורך הרב ש' קליין, ירושלים תרצ"ט עמ' 129.

55. ב"צ סגל (הגיאוגרפיה במשנה, ירושלים תשל"ט, עמ' 162) שיער שמקור השם הוא בגלל שתושבי העיר עסקו בדיג בכנרת. ראה עוד: י' פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, ירושלים תש"ו, ח"ד עמ' 12, 795.

56. פרופ' י' אליצור, דברים בעל פה.

לסיכום, במעשה השני ודאי יצאו התנאים מן הארץ. במעשה הראשון נראה שיצאו מן הארץ, וישנם הסוברים שלא יצאו ממנה.

3. הפסוק בספרי

לפסוק המדוייק עליו נדרשת הפיסקה בספרי, ולפסוק אותו אמרו התנאים ושהובא בגוף הספרי, ישנה חשיבות רבה. הלימוד מן הפסוק מבהיר ומסביר את כוונת הספרי, וממשמעות הפסוק למדו האחרונים⁵⁷ שמצות ישיבת ארץ ישראל נובעת מקדושתה, ולא מהחיוב לקיים בה את המצוות התלויות בארץ, ויש לכך נפקא מינא להלכה. לכן עלינו לברר:

א. על איזה פסוק נדרשת הפיסקה בספרי?

ב. איזה פסוק הובא בגוף הספרי, שאותו אמרו התנאים?

בדברים יב, כח-כט כתוב: "שִׁמֹר וְשָׁמַעְתָּ אֶת כָּל הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְנֶךָ... כִּי יִכְרִית... וַיִּרְשֶׁתְּ אֶתְּם וַיִּשְׁבֶּתְּ בְּאֶרְצָם". הפיסקה בספרי מובאת כדרשה לפסוק "וירשת אותם וישבת בארצם", אך המהדיר פינקלשטיין⁵⁸ סבור שהמעשים המובאים כאן לא נאמרו במקור ביחס לפסוקים אלה, וכך כתב: "לדעתי נוסף מגליון, כי אין למאורעות האלה שום קשר עם הדרש המובא כאן על הפסוק, ועוד שחסר בכת"י מ (מדרש חכמים) ה (מדרש הגדול) א (כת"י ברלין 328)". כלומר, המעשים הללו חסרים בחלק מכתבי היד ובשלושת הילקוטים - מדרש חכמים, מדרש הגדול, מדרש לקח טוב ועוד. לעומת זאת פסוק זה מובא גם בכת"י פי' רבנו הלל ובחלק מהדפוסים. אפשטיין⁵⁹ ופינקלשטיין ששיחזרו את הספרי הכריעו על פי כתבי היד, שהפסוק שעליו נדרש הקטע בספרי הוא (שם יא, לא-לב): "וַיִּרְשֶׁתְּם אֶתְּהָ וַיִּשְׁבֶּתְּם בָּהּ, וְשָׁמַרְתֶּם לַעֲשׂוֹת אֶת כָּל הַחֻקִּים וְאֵת הַמִּשְׁפָּטִים". כך גם הגיהו ר' מ' איש שלום⁶⁰, הרב ח"ד שעוועל⁶¹ ועוד. אם כן, לדעת אפשטיין ופינקלשטיין, שני המעשים בספרי, שאינם נמצאים ברוב כתבי היד, הוכנסו לספרי מגליון - כפי הנראה מהמכילתא האבודה לדברים (וכפי שמצוי הרבה שישנם קטעי נוסח מעורבים של הספרי לדברים).

57. ראה: הראי"ה קוק, שבת הארץ, ירושלים תשל"ט, במבוא סעיף טו, עמ' סב.

58. שם, עמ' 146 הערה 3.

59. י"נ אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ת"א תשי"ז, עמ' 639 הערה 41, ועמ' 711.

60. איש שלום, ספרי דבי רב, סעיף פ.

61. ספר המצוות, עמ' רמו; דרשה לקהלת, עמ' רד הערה 70.

מה גרם לשילובו של הפסוק מן הגליון בספרי, שלא במקומו הנכון? מ' כהנא⁶² העלה השערה שהטעות של בעל הגליון נגרמה בעקבות השלמה לא נכונה של קיצור תיבות הפסוק העומדות בראש הדרשה. הד לדבר נמצא בנוסח דיבור המתחיל של הדרשה לפני המעשה הראשון בכת"י רומי, שהוא: "וירש' או' ויש'". הפתרון הנכון הוא "וירשתם אותה וישבתם" - כפי שהוא בנוסח הפסוק בדברים יא, לא, שעליו מוסבת הדרשה המקורית במכילתא - אך בעל הגליון סבר בטעות כי יש להשלים קיצור זה על פי הפסוק בדברים יב, כט "וירשת אותם וישבת", ולכן שיבץ במקום מוטעה זה את שני המעשים.

לעומתם, הרב יונה דב בלומברג⁶³ הראה שישנה עדיפות לפסוק בדברים יב, כט, ובמתכוון דרשו חז"ל פסוק זה. המילים "וישבת בארצם" מלמדות שגם בזמן שארץ ישראל היא ברשותם ובשלטונם של הגויים, ונקראת "ארצם" ולא "ארצך", גם אז "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל המצוות", כי "לעולם ידור אדם בארץ ישראל אפילו בעיר שרובה גויים, ואל ידור בחוץ לארץ ואפילו בעיר שרובה ישראל" (כתובות קי, ב).

בילקוט שמעוני (דברים יב רמז תתפה) נמצא פסוק אחר. הפסוק במעשה הראשון הוא: "וישבת בה ושמרתם לעשות", ובמעשה השני: "וירשת וישבת בה ושמרת לעשות את החוקים האלה". פסוק זה נמצא גם ברמב"ן בספר המצוות במעשה הראשון - "וירשת וישבת בה ושמרת לעשות"⁶⁴. גם אצל תלמידו האלמוני בקונטרס תוצאות ארץ ישראל, במעשה הראשון נמצא הפסוק: "וירשת וישבת בה ושמרת לעשות את כל החוקים האלה", וגם במעשה השני "וירשת וישבת בה ושמרת לעשות את כל החוקים האלה".

הקושי בולט - פסוק בנוסח זה אינו נמצא! מכיוון שאין פסוק כזה צריכים אנו לומר שיש לפנינו צירוף של פסוקים ממקומות שונים: "וירשת [אותם] וישבת בארצם" (שם יב, כט) עם "ושמרת לעשות" (שם ו, ג). לפי זה ההפסקה שבין שני

62. תרביץ סב (ד, תשנ"ג), עמ' 503-504.

63. קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, וילנה תרנ"ח, מענה יד' עמ' 100; מהדורת אור עציון תשנ"ט, עמ' רט-רי. המובאות להלן הן לפי מהדורת אור עציון. הרב אביגדור נבנצל העיר שהכתוב נקט "בארצם" מכיוון שקודם לכן נאמר "וירשת אתם", ובנוסף, תחילת הפסוק היא "כי יכרת ה'..." את הגויים אשר אתה בא שמה". אך יש לומר שמכך שדרשו חז"ל את דרשתם דווקא על פסוק זה, ניתן לדייק כאמור. עוד יש לומר על פי דברי הרא"ה קוק (מבוא לשבת הארץ טו) שהמילה "ארצם" בפסוק לכאורה מיותרת היא, ומכך דייקו חז"ל.

64. יש לציין שהתשב"ץ שהיה ממשפחתו של הרמב"ן, וקורא לו "מורי זקני" (שו"ת, ח"ג סימן רפ"ח) מביא את הרמב"ן בתשובתו הנ"ל ומצטט ממנו את הפסוק "וירשתם וישבתם בה ושמרתם לעשות". לעומת זאת ברמב"ן בדרשתו על קהלת, כתבי הרמב"ן ח"א עמ' רד, הפסוק הוא: "וישבת בה ושמרת לעשות ככל אשר צויתך".

הפסוקים גדולה ביותר⁶⁵. לפי הסבר זה צריך לומר שדורשין סמוכין בספר דברים גם בפרשיות רחוקות אחת מהשניה, וגם בין פסוקים רחוקים. ועדיין קשה: כיצד זה קרוי סמוכין? ועוד, שסדר הפסוקים הפוך!

4. מדוע יצאו התנאים לחו"ל ומדוע חזרו?

מספר הסברים נאמרו בשאלה מה היתה סיבת התנאים, שבגללה החליטו לצאת מארץ ישראל, ומה היתה הסיבה שבגללה החליטו לחזור?

א. התקופה היתה לפני ואחרי מרד בר כוכבא בימי אדריאנוס קיסר. הרומאים גזרו גזירות ורדפו את היהודים. אחת הגזירות היתה איסור ללמוד תורה ולקיים מצוות. השם שנתנו חז"ל לתקופה זו היה "שעת השמד". בזמן הזה הוצא רבי עקיבא להורג בגלל שלימד תורה (ברכות סא, ב). מכיוון שלא יכלו ללמוד תורה בארץ ישראל, התלבטו התנאים האם לצאת לישיבות בחו"ל כדי ללמוד תורה⁶⁶.

ב. הם הלכו ללמוד תורה או לקיים מצווה, שמותר לצאת על מנת לחזור⁶⁷, וחזרו מפני שהיה להם ממי ללמוד בארץ ישראל⁶⁸.

ג. מותר לצאת על מנת ללמוד מרבו המובהק שכבר לימדו⁶⁹, ולא לרב שאתה מתחיל ללמוד ממנו. יש שהוסיפו⁷⁰, שההיתר הוא רק אם לא הניח כמותו בארץ ישראל, ולכן חזרו.

ד. אדם בתחילת לימודו שאינו מוצא ממי ללמוד (ולדעת רבי יוסי אפילו מוצא בארץ ישראל ורוצה ללמוד מרב בחוץ לארץ) - יוצא מארץ ישראל, כי לא מכל אחד זוכה אדם ללמוד. אבל כשזכה לכתר תורה כראוי ורוצה ללמוד עוד, גם רבי יוסי מודה שלא יצא⁷¹.

65. אפשרות אחרת היא שיש כאן שיבוש קל בין יחיד לרבים, או שחסר גרש מעל המילים וירשת' וישבת', והכוונה היא לפסוקים בפרק יא, לא-לב: "וירשתם אתה וישבתם בה, ושמתם לעשות את כל החקים" (הרב יקהת רוזן).

66. הרב זכריה פרנקל, דרכי המשנה, ת"א עמ' 184. הרב אביגדור נבנצל העיר, שאם זו היתה הסיבה, סביר להניח שהיו מוסרים את נפשם ולומדים בארץ ישראל על קידוש השם, כמו שעשו ר' עקיבא ור' חנינא בן תרדיון וחבריהם.

67. פאת השולחן, הלכות ארץ ישראל, סעיף א ס"ק יא.

68. ספרי עם פירוש עמק הנצי"ב, עמ' קיח.

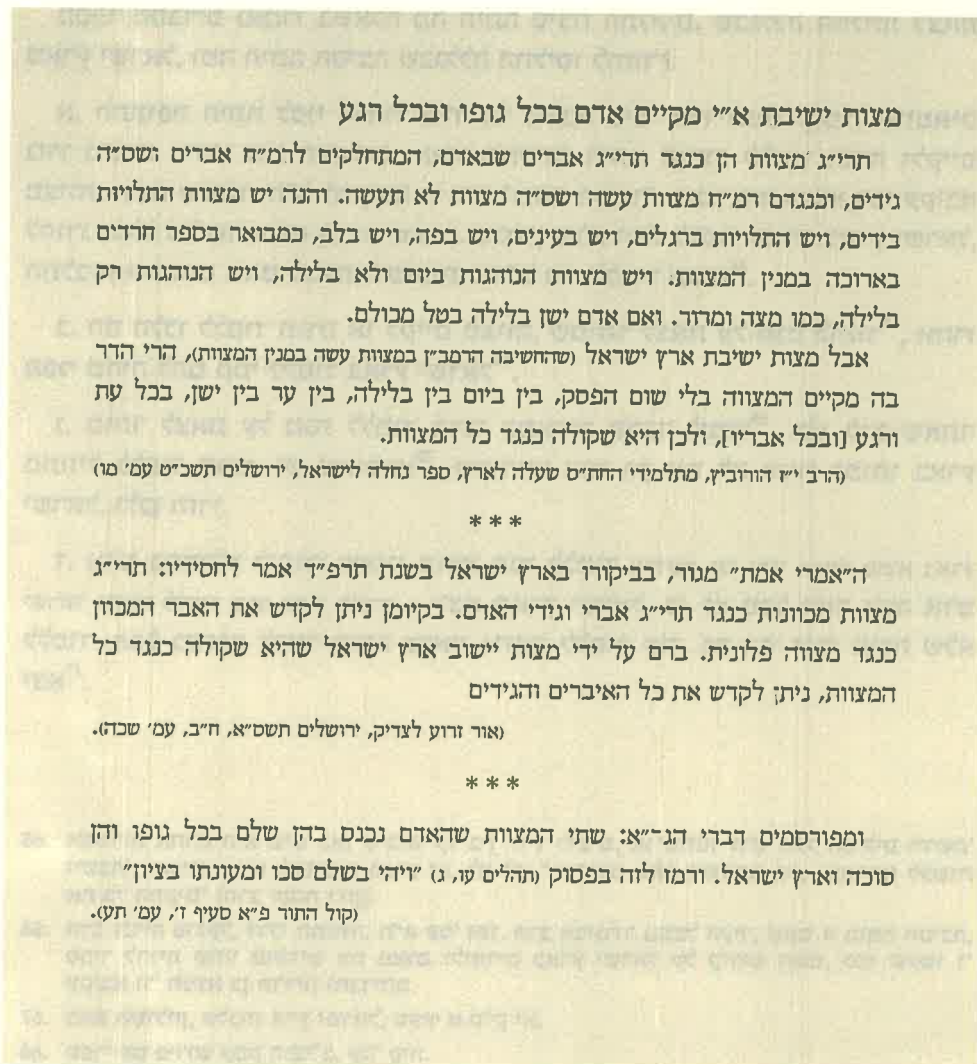
69. הרב יוסף ליברמן, שו"ת משנת יוסף, ירושלים תשל"ט, ח"א סימן נו סעיף ד.

70. הרב זאב גולד, אור המזרח ב' (ניסן תשט"ו), "מצות יישוב א"י בה"ז מדאוריתא או מדרבנן?", עמ' 10.

71. שו"ת נשמת כל חי, יו"ד סימן מט.

יש להעיר, שלהלכה נפסק (מסכת ע"ז יג, א תוד"ה ללמוד תורה, רמב"ם הלכות מלכים פ"ה ה"ט, שולחן ערוך יו"ד סימן שעב, א), שמותר אפילו לכהן לצאת לחוץ לארץ כדי לישא אישה או ללמוד תורה, אפילו אם מוצא ללמוד במקום אחר.

ה. הם יצאו מארץ ישראל משום שהיה איזה עניין גדול (שלא הודיעונו חז"ל מהו), ואפשר שחיי האומה תלויים בו⁷².

מצות ישיבת א"י מקיים אדם בכל גופו ובכל רגע

תרי"ג מצוות הן כנגד תרי"ג אברים שבאדם, המתחלקים לרמ"ח אברים ושס"ה גידים, וכנגדם רמ"ח מצוות עשה ושס"ה מצוות לא תעשה. והנה יש מצוות התלויות בידים, ויש התלויות ברגלים, ויש בעינים, ויש בפה, ויש בלב, כמבואר בספר חרדים בארוכה במנין המצוות. ויש מצוות הנוהגות ביום ולא בלילה, ויש הנוהגות רק בלילה, כמו מצה ומרור. ואם אדם ישן בלילה בטל מכולם.

אבל מצות ישיבת ארץ ישראל (שהחשיבה הרמב"ן במצוות עשה במנין המצוות), הרי הדר בה מקיים המצווה בלי שום הפסק, בין ביום בין בלילה, בין ער בין יום, בכל עת ורגע [ובכל אבריו], ולכן היא שקולה כנגד כל המצוות.

(הרב י"ז הורוביץ, מתלמידי החת"ס שעלה לארץ, ספר נחלה לישראל, ירושלים תשכ"ט עמ' מו)

* * *

ה"אמרי אמת" מגור, בביקורו בארץ ישראל בשנת תרפ"ד אמר לחסידיו: תרי"ג מצוות מכוונות כנגד תרי"ג אברי וגידי האדם. בקיומן ניתן לקדש את האבר המכוון כנגד מצווה פלונית. ברם על ידי מצות ישוב ארץ ישראל שהיא שקולה כנגד כל המצוות, ניתן לקדש את כל האיברים והגידים

(אור זרוע לצדיק, ירושלים תשס"א, ח"ב, עמ' שכד).

* * *

ומפורסמים דברי הגר"א: שתי המצוות שהאדם נכנס בהן שלם בכל גופו והן

סוכה וארץ ישראל. ורמז לזה בפסוק (תהלים עז, ג) "ויהי בשלם סכו ומעונתו בציון"

(קול התור פ"א סעיף ז', עמ' תע).

72. קונטרס מצות ישיבת ארץ ישראל, מענה יד סעיף ד, עמ' ריט. ראה עוד, הרב חיים פלאג'י, ספר ארצות החיים, דרוש ד' עמ' קלח, שהביא הסבר נוסף בדרך הנסתר.

הרב שמחה בונם מפרשיסחה היה אומר: אין לך מצווה חביבה מסוכה, שכן אדם נכנס אליה בכל אבריו ומלבושיו, ואפילו בנעליו ומגפיו. הרב י"ז כהנא (שו"ת תירוש ויצהר סימן קיד, יא) הוסיף: כך גם מצות ישיבת ארץ ישראל נכנסים לתוכה, והיא כוללת את כל איבריו של האדם, ולכן היא שקולה כנגד כל המצוות.

* * *

הרב שמואל אהרן יודלביץ, חתנו של הרב ר' אריה ליון, היה אומר: מצות סוכה, מצווה נפלאה היא, בכל רגע שאדם יושב בסוכה, בכל שבירר שניה, מקיים הוא מצווה. ישן - מקיים מצווה, אוכל - מקיים מצווה. מה היינו אומרים על אדם שנכנס לסוכה בערב חג ולא יצא ממנה עד התקדש חג שמחת תורה? היה לו שם ארון קודש, התכנס שם מגין לתפילות, הוקם שם בית מדרש ללימוד, והכל בסוכה, צילא דמהימנותא! מה היינו אומרים?! היינו מקנאים! כמה מצוות הוסיף, כמה זכויות! אבל גם להן יש גבול, "בסוכות תשבו שבעת ימים" רק שבוע. אילו ניתן היה להמשיך מצווה זו לשבוע נוסף, להכפיל את המוני הזכויות לחודש ימים או לחודשיים, לחצי שנה! אבל אי אפשר, דבר כזה אינו בנמצא.

אך לא, טעות בדינו! דבר זה נמצא בפועל ממש. לשיטת הרמב"ן, מצות ישיבת ארץ ישראל נוהגת מן התורה, ואדם המתגורר בארץ הקודש - כאילו מסתופף הוא בצל הסוכה, סוכת שלום נרחבת החופפת על הבית, ועל בית הכנסת, ועל בית המדרש ועל כל מקום בארץ ישראל. אלא מאי, "מצוות צריכות כוונה". יש להתכוון לכך ולדעת זאת. ומשעה שאתה חדור בדיעה זו, הרי "כל העושה, על דעת ראשונה הוא עושה", והמונה פועם והמצוות מתווספות ברצף.

(הרב שלום מאיר וולך, מעילו של שמואל, בני ברק תשנ"ח, פרק לח ע"ב דסה)

* * *

הרב ר' אהרן מקרלין הוסיף: מסוכה אפשר גם לצאת, וגם מארץ ישראל אם לא זוכים - אפשר לצאת ממנה. אולם, ישנה מעלה לארץ ישראל שאין בסוכה, והיא: סוכה אפשר לפסול, אבל את א"י אי אפשר לפסול, קדושתה היא נצחית. אפילו כשמטמאים אותה, זו רק טומאה חיצונית, טומאת מגע, כי קדושתה הפנימית לעולם עומדת.